

6. Назаров О. О. Динаміка первинної психологічної адаптації до умов навчання та служби в навчальних закладах МВС України : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.01. – Харків, 2000. – 18 с.

7. Сергієнко Н. П. Психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.06. – Харків, 2005. – 19 с.

8. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2001. – 350 с.

УДК 159.9.075

Кузьменко М.Д., ад'юнкт науково-організаційного відділу Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА НЕРВОВО-ПСИХІЧНОЇ НЕСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ЗА КОНТРАКТОМ У ПОВІТРЯНИХ СИЛАХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті наведено аналіз різних підходів до визначення нервово-психічної нестійкості, розкриваються основні її структурні компоненти, перевіряються показники методики її визначення у Повітряних Силах Збройних Сил України.

Ключові слова: психологічна діагностика, нервово-психічна нестійкість, емоційна стійкість, військова служба за контрактом.

В статье приведен анализ разных подходов к определению нервно-психической неустойчивости, раскрываются основные ее структурные компоненты, проверяются показатели методики ее определения в Воздушных Силах Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: психологическая диагностика, нервно-психическая неустойчивость, эмоциональная устойчивость, военная служба по контракту.

Постановка проблеми. Служба у Збройних Силах України (ЗС України) висуває специфічні (підвищені) вимоги до кандидатів, що обумовлює необхідність проведення заходів професійно-психологічного відбору (ППВ) кандидатів. Одним із завдань, що стоять перед групами ППВ у ЗС України, відповідно до Інструкції з організації професійно-психологічного відбору в Збройних Силах України, є виявлення осіб із нервово-психічною нестійкістю (НПН). Із появою військової служби за контрактом, що, безсумнівно, має притаманні їй особливості, постає питання застосування (створення, розробки, адаптації) відповідного україномовного інструментарію психологічної науки для виконання завдань ППВ. Тому саме необхідність перевірки показників методики зумовлює актуальність проведення ґрунтовного аналізу можливості її застосування

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема НПН останнім часом розглядається в багатьох аспектах: взаємозв'язку із формуванням невротичних розладів курсантів військових навчальних закладів [1], психологічною стійкістю спеціалістів МНС [11], дослідженням стресостійкості [3; 20; 24], здоров'ям особистості [7; 18].

На нашу думку, НПН слід розглянути в її зв'язку зі стійкістю до фактора стресу, невизначеності та здатністю до функціонування в умовах нестачі (надлишку) інформації, що особливо характерно для професій операторського типу [4; 12; 15; 21].

Метою статті є аналіз різних підходів до визначення нервово-психічної нестійкості, розгляд її структурних компонентів; здійснення перевірки емпіричних даних психометричних показників методики визначення НПН у Повітряних Силах ЗС України.

Виклад основного матеріалу. Така системна властивість як нервово-психічна стійкість в умовах військової діяльності взагалі та фахівців Повітряних Сил зокрема є професійно важливою якістю (ПВЯ). Це твердження особливо актуальне для професій операторського профілю, для яких збереження належного рівня працездатності є прямим свідченням надійності, в інших випадках виникає загроза професійного вигорання та професійної деформації.

Розглядаючи поняття ПВЯ, варто зазначити, що серед психологів не існує єдиного загальноприйнятого визначення цього поняття. Професійно важливі якості за Б.М. Тепловим – індивідуально-психологічні особливості, властивості людини, обумовлені конкретною професійною діяльністю та вдосконалюванням у ній. Професійно важливі якості за К.К. Платоновим, В.Д. Шадріковим, Е.В. Трифоновим, А.К. Марковою – якості, що сприяють успішному оволодінню професією, включені в процес діяльності, необхідні й достатні для успішного навчання й досягнення нормативно прийнятної ефективності роботи й кар'єри. Професійно важливі якості також розглядаються як окремі риси, властивості, якості індивіда, що відповідають вимогам, які висуває до людини певна професія, що сприяють успішному оволодінню нею. Тому ми будемо розуміти ПВЯ як індивідуальні властивості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність, надійність його діяльності (навчання).

Нервово-психічна нестійкість – стан психічної дезадаптації, що характеризується схильністю до зриву оптимального функціонування та адекватного особистісного (чи поведінкового) реагування в умовах емоційної напруги [8].

У рамках нашої роботи поняття «нервово-психічна нестійкість» розуміється як протилежне до поняття «нервово-психічної стійкості», що відображають полярні прояви однієї і тієї самої властивості особистості – збереження результативності діяльності та (чи) рівня мотивації до певного виду діяльності, та (чи) рівня адекватності механізмів психологічної компенсації (захисту) при інтенсивному зовнішньому психологічному впливі (навантаженні).

При розгляді НПН слід замислитися над її зв'язком із такими властивостями особистості як психологічна, емоційна стійкість. Л.В. Куликов вважає психологічну стійкість особистісною якістю, структуру якої визначають такі особливості як стійкість, урівноваженість й опірність. Під опірністю розуміємо здатність людини протистояти обмеженню свободи поведінки, свободи вибору в тій або іншій ситуації, свободи прийняття рішення; під урівноваженістю – здатність зберігати відповідність між наявними психічними й фізичними ресурсами й витратами на реагування на несприятливі ситуації, що виникають; під стійкістю – здатність протистояти труднощам, зберігати віру й певний рівень настрою [13, с. 87-93]. В.В. Казанков під психологічною стійкі-

стю розуміє здатність зберігати працездатність на біологічному, психічному та соціальному рівнях в межах «норми стійкості» та за її межами незалежно від факторів середовища, що впливають. Норма стійкості – межа припустимих відхилень спеціаліста від своїх нормальних характеристик під впливом факторів середовища, за яких не порушуються внутрішні та зовнішні структурно-функціональні зв'язки. До внутрішніх систем фахівця належать, окрім норми стійкості, – «межа», «резерв» та «мінливість» стійкості, які у своєму взаємодоповнюючому зв'язку із системами біологічної, психічної та соціальної стійкості формують систему психологічної стійкості [10, с. 162].

Емоційна стійкість зменшує негативний вплив сильних емоційних впливів, попереджає крайній стрес, сприяє прояву готовності до дій в особливих умовах. Тому емоційна стійкість – один із важливих психологічних факторів надійності, ефективності й успіху діяльності в екстремальній обстановці [5]. Один із підходів до пояснення емоційної стійкості є ототожнення її із волею. Це частково пояснюється можливістю психічних процесів чинити взаємний вплив (зміна емоційного стану шляхом аутогенного тренування) На думку Є.О. Мілеряна, під емоційною стійкістю “розуміється, з одного боку, несприйнятливості до емоціогенних факторів, що роблять негативний вплив на психічний стан індивідуума, а з іншого боку, здатність контролювати й стримувати виникаючі астеничні емоції, забезпечуючи тим самим успішне виконання необхідних дій”. В.Л. Марищук вважає, що емоційна стійкість являє собою здатність переборювати стан зайвого емоційного збудження при виконанні складної діяльності. Проте, ведучи мову про вплив емоційної стійкості на результативність діяльності у складних умовах обстановки, не можна забувати про особистісні якості та досвід людини.

На нашу думку, ще одним компонентом, що може характеризувати прояви нервово-психічної нестійкості, є здатність до протистояння стресовим ситуаціям, що так часто виникають під час військової діяльності. Мова йде про «стресостійкість» суб'єкта праці як фактор, що істотно позначається на результаті впливу на нього стресових ситуацій [20; 24]. Як показує аналіз результатів ряду клінічних досліджень, стресостійкість людини пов'язана, у першу чергу, з наступними її психологічними характеристиками: шкала «гнучкість-жорсткість» поведінкових стратегій подолання стресу; «тривожність», що характеризує збільшення емоційних та фізіологічних реакцій при стресах; «соціальна активність» – активне спілкування з іншими людьми. Стрес як неспецифічна реакція організму на зовнішній чинник, маючи біологічний фундамент, характеризується більшим ступенем індивідуально обумовлених проявів. Йдеться про можливість напрацювання індивідуальних поведінкових стратегій ефективного реагування на стресові ситуації.

Українськими дослідниками [15; 21] проводиться робота щодо аналізу реагування індивідів на стресові ситуації операторської діяльності (опрацювання інформації, емоційне реагування на когнітивне перевантаження, ускладнена міжособистісна взаємодія операторських обслуг). Проводиться робота щодо аналізу психофізіологічних характеристик осіб із напруженою працею [18]. Ведеться, що тривале психоемоційне напруження, яке є необхідною умовою успішного виконання працівником поставлених завдань (характерне для диспетчерів, інженерно-технічних працівників радіолокації, радіонавігації і

зв'язку керування повітряним рухом), може викликати функціональні розлади організму, одним із проявів яких є синдром «психічного вигорання». Окремо виділяється синдром хронічної втоми, який, на відміну від «вигорання», може сформуватися в результаті звичайного робочого перевантаження. Останнім часом у літературі таке перевантаження найчастіше називають хронічним стресом (хронічним виробничим стресом, професійним стресом) [18, с. 271]. Для зазначених вище категорій фахівців (діяльність яких майже цілком схожа на діяльність відповідних спеціалістів ЗС України) показники окремих складових синдрому «вигорання» наближаються до середніх значень групи пацієнтів із діагностованими ознаками синдрому хронічної втоми [18, с. 271]. В осіб із високим рівнем хронічного стомлення найвагомішими симптомами «вигорання» емоційної сфери є «компенсація поведінкових та психосоматичних порушень», «емоційне обмеження», «емоційний дефіцит» [18, с. 278]. Можна зробити висновки про важливість емоційної складової нервово-психічної нестійкості.

Повітряні Сили ЗС України є єдиним видом Збройних Сил, особовий склад якого постійно несе бойове чергування з протиповітряної оборони (ППО) країни. Діяльність залучених фахівців (особливо операторського профілю) пов'язана із навантаженнями фізичного та психологічного характеру, необхідністю приймати рішення в умовах надмірної або недостатньої інформації про оперативну подію [12]. Помилкова дія в бойовій ситуації зі значною вірогідністю матиме катастрофічні наслідки. Досвід останніх локальних конфліктів (операцій) свідчить, що в першу чергу підлягають придушенню, знищенню саме об'єкти системи ППО. Таким чином особовий склад усвідомлює додаткову загрозу власному життю, на фоні інтенсивного навантаження при виконанні службових завдань, що робить проблему психологічної діагностики нервово-психічної нестійкості військовослужбовців вкрай актуальною.

Рівень НПН у ЗС України під час проведення професійно-психологічного відбору визначається за результатами виконання методик «Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (БОО «Адаптивність»), шкала НПН; «Особистісний опитувальник 16-ФОО» [9]. БОО «Адаптивність» був розроблений А.Г. Маклаковим і складається із 165 запитань та містить чотири структурних рівні (рис. 1), що дозволяє отримати інформацію різного обсягу і характеру [16].

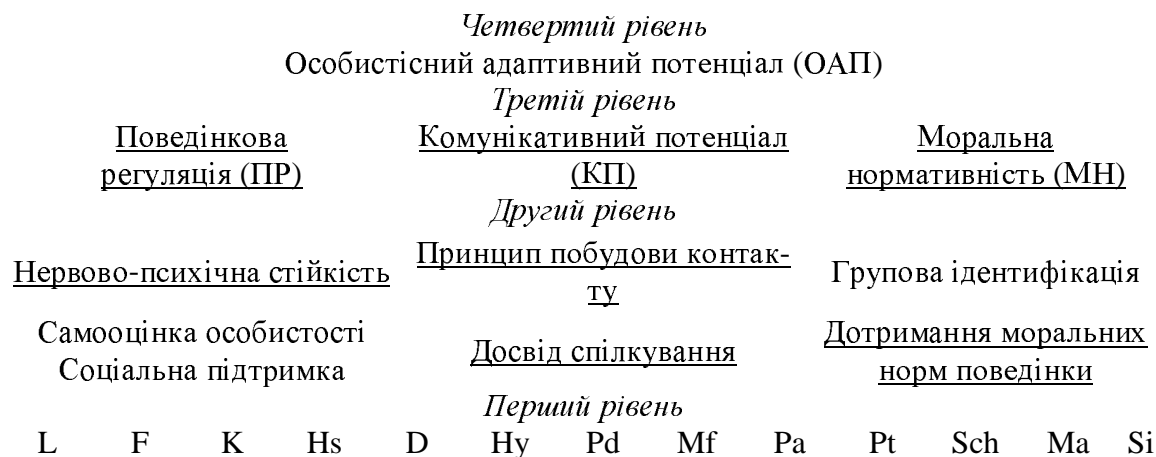

Рис. 1. Структурні рівні БОО «Адаптивність»

Шкали 2-го, 3-го й 4-го рівнів конструктивно пов'язані між собою. Шкали 1-го рівня є самостійними й відповідають базовим шкалам стандартизованого методу дослідження особистості (СМДО) [25].

Кожен наступний рівень тесту формується на основі психологічних шкал попереднього рівня, на основі результату в факторного аналізу (табл. 1, 2). Варто зазначити, що шкали всіх рівнів багаторазово перевірялися на валідність та надійність [16].

Таблиця 1

Результати факторного аналізу шкал другого рівня БОО «Адаптивність»

Шкали	Фактори 2-го порядку		
	1	2	3
НПС (нервово-психічна стійкість)	0,744		
СОО (самооцінка особистості)	0,713		
СП (соціальна підтримка)	0,628		
ППК (принцип побудови контакту)		0,779	
ДС (досвід спілкування)		0,757	
МНП (дотримання моральних норм поведінки)			0,766
ГІ (групова ідентифікація)			0,734

Таблиця 2

Результати факторного аналізу шкал третього рівня БОО «Адаптивність»

Шкали	Фактори 3-го порядку		
	ПР	КП	МН
<u>Поведінкова регуляція (ПР)</u>	1	0,77	0,70
<u>Комунікативний потенціал (КП)</u>	0,77	1	0,59
<u>Моральна нормативність (МН)</u>	0,70	0,59	1

Як видно із таблиці 2, сформовані шкали виявилися взаємопов'язаними між собою, що дало підстави створити інтегральний показник – особистісний адаптивний потенціал (ОАП).

Для порівняння наведемо аналіз авторського дослідження факторного аналізу шкал третього рівня БОО «Адаптивність». Вибірка складала 450 осіб чоловічої статі віком від 18 до 24 років. Результати представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати факторного аналізу шкал БОО «Адаптивність»

Шкали	Фактори 3-го порядку		
	ПР	КП	МН
<u>Поведінкова регуляція (ПР)</u>	1	0,639	0,191
<u>Комунікативний потенціал (КП)</u>	0,639	1	0,147
<u>Моральна нормативність (МН)</u>	0,191	0,147	1

Із таблиці видно, що шкала «моральна нормативність» україномовного варіанта тесту має відмінний від оригіналу показник факторного аналізу (сумарно майже в чотири рази менший). На нашу думку, це може свідчити про необхідність введення коригувального коефіцієнта при обрахуванні інтегрального показника ОАП, до якого вона входить.

Конкурентна валідність оцінюється за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона тесту із іншими тестами (шкалами тесту). У рамках нашого дослідження проводилося порівняння із «Методикою діагностики самооцінки пси-

хічних станів» (адаптований варіант методики Г.Айзенка) – шкали Тривожність (ТР), Агресивність (АГ), Фрустрація (ФР – рівень самооцінки), Ригідність (РГ); методики дослідження типу темпераменту (опитувальник Г. Айзенка ЕРІ) – шкала Невротизм (емоційна стабільність – емоційна нестійкість) (таблиця 4).

Таблиця 4

Результати кореляційного аналізу шкали «Поведінкова регуляція»

	ПР	ТР	АГ	ФР	РГ	НЕВР
ПР	1	,507(**)	,171(**)	,256(**)	,391(**)	,636(**)
значущість	.	,000	,000	,000	,000	,000

** Кореляції зі значущістю менше, ніж 0.01

Дані, наведені у таблиці 4, підтверджують самостійну «працездатність» шкали ПР БОО «Адаптивність», що додатково розкриває її внутрішню структуру: ПР значущо корелює із ТР, НЕВР та ФР – блок НПС та СОО 2-го рівня відповідно.

Змістовну валідність психологічної діагностики НПН будемо вважати достатньою, адже вона переважно визначається за допомогою думки експертів, що й було зроблено, аналізуючи сучасний стан розробленості проблеми. Необхідно відмітити, що для більш повного та якісного діагностування потрібно враховувати показники шкали «С» (емоційна стабільність) «Особистісного опитувальника 16-ФОО». Деякі дослідники вважають цю шкалу рівнозначною із ПР БОО «Адаптивність» та пропонують для більш зручного аналізу їх об'єднувати в єдину і трактувати як «Емоційну стійкість» [6, с. 86]. При цьому сумувати не "сирі" бали, а показники стандартизованої шкали для відповідної методики.

Наступним кроком стала перевірка значень коефіцієнта альфа, запропонованого Л. Кронбахом [2, с. 203] окремо для шкал третього рівня та тесту в цілому. Нагадаємо, що цей коефіцієнт використовується для аналізу надійності за внутрішньою узгодженістю та частково характеризує конструктну валідність тесту. У нашому випадку α для ОАП дорівнює 0,8803, що є добрим показником психодіагностичної методики. Для шкали ПР $\alpha=0,8387$, КП $\alpha=5094$, МН $\alpha=0,3365$, що співпадає зі тенденціями факторного аналізу. Слід відмітити, що виключення окремих питань із шкал дозволить підвищити значення коефіцієнта як окремої шкали, так і тесту в цілому.

Звернемося до відомостей про стандартизацію. Стандартизація – перетворення нормальної (чи штучно нормалізованої) шкали оцінок у нову, що ґрунтується вже на відносному місці в розподілі результатів у вибірці досліджуваних осіб [2, с. 426]. Дані авторського дослідження свідчать про наступні результати: середні значення для ОАП=30,05 (стандартне відхилення 14,870, помилка середнього,702); ПР=13,76 (10,065, 0,475). Російські автори провели більш детальну роботу щодо напрацювання стандартних показників для різних категорій досліджуваних [7; 19; 23; 25].

Висновки. Здійснено аналіз підходів до визначення нервово-психічної нестійкості. Основними структурними компонентами, що впливають на її формування та прояви, є індивідуально-психологічні – психологічна, емоційна

стійкість та психофізіологічні особливості – сила нервової системи, здатність підтримувати необхідний рівень працездатності при дії несприятливих зовнішніх впливів. Здійснено перевірку психометричних показників методики визначення НПН у Повітряних Силах ЗС України, яка свідчить про доцільність її використання для визначення рівня НПН. Також визначено напрямки подальшої роботи щодо вдосконалення психологічної діагностики професійної придатності фахівців.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баурова Н. Н. Психологические факторы, способствующие формированию невротических расстройств у курсантов военных вузов : автореферат дис.... кандидата психологических наук : 19.00.04 / Н. Н. Баурова. – Санкт-Петербург, 2010. – 24 с.
2. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук – 3-е изд. – 2008. – 688 с.
3. Валиева Ф. И. Социальная поддержка как фактор, способствующий повышению профессиональной стрессоустойчивости педагогов / Ф. И. Валиева // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Серия Гуманитарные и общественные науки. – Санкт-Петербург 2010, – №1 (105). – С. 121–127.
4. Дружилов С. А. Применение концепций инженерной психологии к профессиям, традиционно не считающимся операторскими / С.А. Дружилов// Психологическая наука и образование № 1. – 2011.
5. Дьяченко М. И. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости / М. И. Дьяченко, В. А. Пономаренко // Вопросы психологии.– 1990. – № 1. – С. 106–112.
6. Жильцов В. А. Психологическая диагностика профессиональной пригодности граждан, поступающих на военную службу по контракту : диссертация кандидата психологических наук : 19.00.14 / В. А. Жильцов. – Москва, 2000. – 209 с.
7. Зиборова П. А. Психологические и психофизиологические аспекты профессионального здоровья специалистов экстремальных видов деятельности / П. А. Зиборова // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. – СПб., 2009. – № 105. – С.165–172.
8. Зотов М. В. Психофизиологические методы оценки нервно-психической устойчивости / М. В. Зотов, И. В. Волянская // Вестн. Балт. пед. акад. – СПб. : БПА, 2003. – Вып. 51. – С. 125–129.
9. Інструкція з організації професійно-психологічного відбору в Збройних Силах України: наказ Міністра оборони України від 20.10.09 № 525.
10. Казанков В. В. Концептуальная модель психологической устойчивости специалиста МЧС России на основе системного подхода / В.В. Казанков // Научно-технические ведомости СПбГПУ Серия Гуманитарные и общественные науки.– Санкт-Петербург, 2010. – №1 (105). – С.160–166.
11. Казанков В. В. Психологическая устойчивость специалиста МЧС России как фактор безопасности его труда / В. В. Казанков // Научно-технические ведомости СПбГПУ Серия Гуманитарные и общественные науки. – Санкт-Петербург, 2010 – №1 (105). – С.127–132.

12. Кринчик Е. П. [Психологические проблемы трудовой деятельности в условиях неопределенности](#) / Е. П. Кринчик // Вестник Московского университета. – Серия. 14, Психология. – 1979. – №3, С.14–23.

13. Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики : учебное пособие / Л. В. Куликов. – СПб. : Питер, 2004. – 464 с.

14. Лобанова Ю. И. Профессиональная и психологическая устойчивость специалиста / Ю. И. Лобанова – СПб, Вестник БПА, 2006. – вып 71, С. 27–30.

15. Ложкін Г. В. Проблеми дослідження суміщеної діяльності в операторських професіях з особливими умовами праці / Г. В. Ложкін, О. В. Петренко // Вісник Національного університету оборони України. – 2 (21), С. 156–163.

16. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал : его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психол. журнал. – 2001. – Т. 22., № 1.– С. 16–24.

17. Пишнов Г. Ю. Особливості структури взаємозв'язку психофізіологічних характеристик у осіб напруженої праці з різним рівнем хронічного стомлення / Г. Ю. Пишнов, В. В. Кальниш // Журн. НАМН України. – 2011.– Т. 17, № 3. – С. 270–280.

18. Сюрис Н. А. Дукальская О. Ю. Особенности реагирования иммунной системы у военнослужащих с низкой нервно-психической устойчивостью под влиянием военно-профессиональных факторов / Н. А. Сюрис, Н. Н. Сарбаева, О. Ю. Дукальская // Научно-теоретический журнал «Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта». – 2010.– №2 (60).– С. 116–119.

19. Товбин Г. М. К вопросу о критериях стрессоустойчивости / Г.М. Товбин, В. А. Артемьева // Вестник Балтийской педагогической академии. –2006. – Вып. 71. – С. 30–31.

20. Філімонова Н. Б. Факторний аналіз мікроструктури оперативної пам'яті на зорові вербальні та невербальні стимули у чоловіків та жінок / Н.Б. Філімонова, Т. В. Куценко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия Биология, химия. – 2009.– Т. 22 (61). № 2. – С. 134–139.

21. Филатова О. В. Профессионально важные качества как компоненты профессиональной пригодности О. В. Филатова // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія Педагогіка, психологія, філософія / Редкол. : Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К., 2011. – Вип. 159, Ч. 4. – С. 278–282.

22. Шабданбеков Э. Ж. Опыт разработки системы профессионального психофизиологического отбора для кандидатов Киргизской республики Э.Ж. Шабданбеков // Вестник Балтийской педагогической академии. – 2003. – Вып. 51. С. 68–72.

23. Шингаев С. М. Психологические исследования стрессоустойчивости менеджеров С. М. Шингаев // Вестник психотерапии. – 2007. –№20(25). – С. 9–18.

24. Юсупов В. В. Профессиональный психологический отбор женщин, поступающих на военную службу / В. В. Юсупов, Р. Х. Кузина, В. И. Евдокимов, О. В. Перфилова // Вестник психотерапии. – 2008. – № 25(30). – С. 84–9.